

Марта БОЯНІВСЬКА

СВІТСЬКІ ПЕРЕПISУВАЧІ КНИЖОК В УКРАЇНСЬКІЙ КНИГОПISНІЙ КУЛЬТУРІ XV — СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТЬ

Кирилична книгописна культура України середньовічної і ранньонової доби постає в уяві історика передусім у вигляді величезного масиву пам'яток, більшість з яких не зберегли імен їх творців. Загалом усталилося поняття, що рукописна книжка є наслідок колективної творчості освічених, переважно духовних, осіб. Натомість у кожній писемній пам'ятці відбито працю саме індивідуумів, причому рівною мірою вихідців з духовенства і світського середовища, — одного чи декількох, унаслідок чого кожен кодекс є унікальним духовним і матеріальним витвором. У процесі виготовлення книжки найвагомішою постаттю є саме переписувач, а художник, золотописець, мініатюрист чи палітурник відсуваються на другий план.

У працях з історії української культури тема переписувачів кодексів практично не висвітлювалася, а принагідні згадки про діячів книгописання стосувалися найчастіше окремих духовних осіб. Тим часом зберігся багатий джерельний матеріал, аналіз якого дає змогу визначити роль і місце в українському книгописанні світських копіістів, з'ясувати питання про їх соціальне походження, мотиви і спосіб їх праці тощо.

Найважливішим, і здебільшого єдиним, джерелом для дослідження ролі переписувача в книгописному процесі є вихідні записи — післямови, вміщені зазвичай наприкінці тексту пам'ятки чи певного її розділу, зрідка — передмови чи титульні аркуші, де подавалися відомості про замовників книжки, походження копіістів, оплату їх праці, подекуди — скупі факти їх біографій. Ці дані, однак, зафіксовано лише в частині кодексів — переважно в майстерно написаних і оформлених або у виконаних на замовлення. Книжка масового виробництва, скопійована часом недбало (починаючи з другої половини XVI ст.) і оздоблена досить примітивно, не підписувалася. Чимало вихідних записів просто не збереглися, оскільки вони вміщувалися здебільшого на останньому аркуші книжки, який нерідко втрачався чи нищився від частого вживання. Загалом „післямови“ переписувачів збереглися приблизно в 1/7 частині пам'яток, відомих дослідникам*.

* Такий висновок зроблено на підставі вибірки — близько 2,5 тисяч кодексів українського походження XV — першої половини XVII ст., що зберігаються у сховищах Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга, Варшави, а також відомі з публікацій. З-поміж них вихідні дані містять приблизно 340.

У соціальному сенсі переписувачі всього корпусу українських кодексів були вихідцями з трьох груп: 1) світського середовища (близько 45 відсотків за час від початку XV до середини XVII ст.); 2) білого духовенства (понад 39 відсотків); 3) чернецтва (майже 11 відсотків). У різні хронологічні відтинки співвідношення між ними змінювалося. Так, у XV ст. найбільше переписувачів були ченцями (близько 50 відсотків). За тодішнього обмеженого характеру освіти, що рідко охоплювала кола поза духовенством і родовою чи політичною елітою, культурно-освітні осередки формувалися власне в монастирях. У XVI ст., внаслідок насамперед масового поширення освіти як одного з виявів засвоєння в Україні європейських гуманістичних та ренесансних ідей, серед переписувачів переважали світські особи (близько 52 відсотків), натомість священники й ченці становили меншу частку (відповідно 38 і 10 відсотків). У першій половині XVII ст. зросла питома вага білого духовенства (близько 40 відсотків), проте важливе місце в переписуванні надалі займали світські особи (приблизно 48 відсотків). Загалом протягом зазначеного періоду (XV — середина XVII ст.) до процесу книговиробництва більш-менш рівномірно були залучені і духовні, і світські особи.

Серед світських переписувачів, які вказали місце виготовлення кодексів, у XV—XVI ст. більшість працювали в містах: у Львові, Кам'янці Струмиловій, Стрию, Городку, Перемишлі, Сяноку, Галичі, Рогатині, Збаражжі, Тернополі, Костянтинові, Києві. У першій половині XVII ст. світські особи часто переписували книжки й по селах, особливо в Галичині, на Лемківщині, Волині.

Загальне уявлення про соціальне походження світських копіїстів кодексів можна скласти лише гіпотетично, оскільки джерела містять поодинокі фрагментарні дані такого змісту. Очевидно, більшість з них походили зі священничих родин, де дітей змалку навчали початкової грамоти. Так, Номоканон 1565 р. переписав Федір, син і учень архимандрита Зимненського монастиря на Волині¹. Текст Євангелія тетр 1573 р. скопіював „Мацѣйко попович Кравец“, можливо, у місті Кривчі над рікою Сян². Псалтир тлумачний 1613 р. було виготовлено „тщаниєм и трудом, и накладом“ поповича Василя, сина вишгородського протопопа отця Прокопія³. А „попович крилаловский Феодоръ Миха[й]ло[ви]чъ“ 24 березня 1645 р. в Канівському монастирі закінчив переписувати Кормчу⁴.

Частина світських переписувачів, можливо, були вихідцями зі середовища освічених міщан, зокрема Лука з Кам'янки Струмилової⁵, Степан Івахів син родом з Галича⁶, Петро Станіславович Яневський з Костян-

¹ Свенцицкий И. Описание музея Ставропигийского института во Львове.— Львов, 1908.— С. 36—37, № 118.

² Національний музей у Львові (далі — НМЛ), від рукописів і стародруків, збірка рукописів кириличних, № 333, арк. 316.

³ Сенгалевич Ф. Псалтир толкований // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. XVIII.— С. 206.

⁴ Центральна наукова бібліотека імені В. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ НАН України), Інститут рукопису, № 82 П/104, арк. 403 зв. Див. також: Петров Н. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве.— М., 1896.— Вып. 2.— С. 37—38, № 82.

⁵ Євангеліє тетр 1554 р. (НМЛ, від рукописів і стародруків, № 716, арк. 68 зв.).

⁶ Євангеліє тетр 1597 р. (Шапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики.— М., 1976.— Ч. 2.— С. 103, № 236).

тинова⁷. Деякі походили з родин переписувачів, що дає підставу говорити про існування своєрідних професійних династій. До однієї з них належали Данило, дяк у Смотричі на Поділлі⁸, та його потомки Герасим⁹ і Стефан¹⁰ Смотрицькі.

Працюючи над книжкою, світські копіисти керувалися різними мотивами. Інколи вони виготовляли книжки на замовлення. Так, Євангеліє апракос на замовлення „жупана Михаїла логофета м[ол]давського и братїи его пана Думы. и пана Симгу“ переписав 1477 р. у Львові дяк Волюшин¹¹. Лаврентій Іванович після 1525 р. у Маначині „накладом“ манащинського намісника ієрея Єфрема виготовив перепис Апостола з друку Франциска Скорини¹². 6 березня 1607 р. Андрій Єреєвич (тобто попович?) зі Старого Самбора передав священникові Василеві Добрянському в містечку Сіль (тепер Стара Сіль на Львівщині) власноручно скопійовану, очевидно, на замовлення, пам'ятку „Бесіди на Євангеліє“ Йоана Золотустого¹³. А Яків Федорович Чайка 10 лютого 1621 р. у містечку Бузьк (тепер, мабуть, Бузьк на Львівщині) за „повеленієм же и всаким тшачнієм“ священноієрея Тимофія закінчив переписувати „Сборник цвітосносний“ (збірник, скомпонований з морально-повчальних творів)¹⁴.

Проте частіше світські переписувачі виготовляли книжки з власної ініціативи, переважно на продаж. Наприклад, Іван переписане в середині XVI ст. „оу селѣ Гориславичех оу дръжавѣ пана W[?]сьманицко[го] Станислава“ Євангеліє тетр за „пол шоста злот[ого]“ продав іншому Іванові для пожертви до церкви Різдва Богородиці в селі Великому на Львівщині¹⁵. Григорій Яноцький (або Сяноцький), який працював, мабуть, у Сяноку, 1596 р. власноручно скопійованого Апостола відступив за „золотых 5[6]“ Григорієві Панцевому із села Трепчого¹⁶. У Федора Панковича

⁷ Номаканон 1599 р. (Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, акс. 10.782, с. 487; Калужняцкий Е. Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских // Труды III Археологического съезда... в Киеве... в 1874 г.— К., 1878.— Т. 2.— С. 240, 292).

⁸ Упорядник Збірника середини XVI ст. (Українська поезія XVI ст.— К., 1987.— С. 251).

⁹ Відомий письменник-полеміст. Як встановив Ігор Мицько, перед 1596 р. уклав Збірник змішаного змісту (ЦНБ НАН України, Інститут рукопису, збірка Мелецького монастиря, П/ 119; Петров Н. Описание...— М., 1891.— Вып. 1.— С. 220, № 119; Мицько І. Промовляє рукописний збірник // Жовтень.— 1985.— № 2.— С. 133), а в першій половині XVII ст. скопійовав Збірник, текст якого впорядкував його батько (ЦНБ НАН України, Інститут рукопису, № 484 П/1738; Петров Н. Описание...— Вып. 2.— С. 21, № 484; Українська поезія...— С. 251).

¹⁰ Священик церкви Успіння Богородиці в Острозі. 1622 р. переписав Збірник морально-повчальних творів (Краткое описание предметов древности, пожертвованных в Вольнское епархиальное древнехранилище по июль 1893 года.— Почаев, 1899.— Вып. 3.— С. 46—47).

¹¹ Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від рукописів, збірка А. Петрушевича, № 21, арк. 286 зв. Див. також: Свенціцький І. Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича.— Львів, 1911.— Ч. 3.— С. 129, № 51.

¹² Владимиров П. Рукопись „Апостола Толкового“ 1500 г., принадлежащая И. Л. Силину // Труды IX Археологического съезда в Вильне в 1893 г.— М., 1897.— Т. 2.— С. 323—324.

¹³ ЛНБ НАН України, від рукописів, збірка А. Петрушевича, № 76, арк. 281 зв. Див. також: Свенціцький І. Опис рукописів...— Львів, 1911.— Ч. 2.— С. 96, № 6.

¹⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, акс. 2578, к. 462—462 зв.

¹⁵ НМЛ, від рукописів і стародруків, № 717, арк. 3—7.

¹⁶ Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, акс. 2491, к. 227—232 зв. Див. також: Свенціцький І. Нариси з історії української мови.— Львів, 1920.— С. 73.

„из Бережници“ виготовлену 1618 р. Тріюдь пісню відкупили Ілько „Климов снь“ і Матвій „Фединчин снь“ для церкви в селі Бережниці (неподалік Жидачева)¹⁷. Михайло Лодинкович 1621 р. у селі Милику (тепер на території Польщі) продав переписане того-таки року Євангеліє тетр Васкові, синові „старого небожика шолтыса по прозвіску Черногуза“, який заплатив за книжку 11 золотих „оуцтивыми и зацными грошми своїми власными“¹⁸.

Можливо, більшість таких копістів були професіоналами і цим заняттям заробляли собі на прожиток. Про свою причетність до книгописного ремесла деякі з них, наприклад, „Андреи Писарчикъ“¹⁹, Андрій (?) із Сатанова „прозвищем Скорописны[и]“²⁰, зазначали в післямовах.

Нерідко виготовленням книжок займалися з юності. Так, Євангеліє тетр 1602 р. переписав „честный юноша Власие“ в селі Грімному (на Львівщині)²¹; Устав церковний 1623 р. скопійовано „Михаилум мдаденцемъ“ у Белзі²². Очевидно, з ранньої молодости переписував книжки Георгій Кулик, який не полишив цього заняття й пізніше, коли став священником: у післямові до Євангелія тетр, скопійованого 1541 р. у Сяноку, він називає себе лише „многогршним рабом божим“²³, а у вихідному літописі в Євангелії тетр, виготовленому 1564 р. у містечку Динові, згадується уже як під²⁴.

Більшість професійних переписувачів у пошуках заробітку мандрували селами й містечками, де ненадовго осідали на час праці. Наприклад, попович Іван 1589 р. переписував Євангеліє тетр „в домоу сцного іереа. Дмитрія“ у селі Калинській Деражні (на Поділлі?)²⁵, Андрій Якович зі Старого Самбора 1611 р. скопійовав текст Євангелія тетр у селі Куклі на Волині²⁶. Іван Олексич (?) 1621 р. виготовляв Апостола, „мескаючи на тен час при збители іер[а]рха чудотворца [...] Николы в селѣ Вапѣвцех“ (неподалік Перемишля)²⁷. Федір Симеонович з Бережан протягом 1638—1639 рр. перебував у Супрасльському монастирі в Білорусі, де копіював текст Ірмолою²⁸. Узагалі мандрівні переписувачі виготовляли книжки для

¹⁷ ЛНБ НАН України, від рукописів, збірка А. Петрушевича, № 17, арк. 130 зв.— 131 зв., 303. Див. також: Свенцицкий И. Опис рукописів.— Ч. 3.— С. 149, № 101.

¹⁸ Российская Национальная библиотека в Санкт-Петербурге (далі — РНБ в Санкт-Петербурге), отд. рукописей, собрание Ю. Яворского, № 31, л. 120 об., 208.

¹⁹ 1541 або 1542 р. переписав службову Мінею для села Тростянця (Свенцицкий И. Опись музея.— С. 17, № 54).

²⁰ 1645 р. у селі Новоселиці (на Волині?) скопійовав текст Апостола (Перетц В. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21—26 октября 1910 г. // Университетские известия.— К., 1911.— № 10.— С. 63).

²¹ Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.— Львів, 1995.— С. 403, № 108.

²² Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, акс. 2775, к. 328 зв.

²³ НМЛ, від рукописів і стародруків, № 426, арк. 257 зв.

²⁴ Там само.— № 301, арк. 261 зв.

²⁵ Там само.— № 681, арк. 276.

²⁶ Бугославский Г. К. Вольские рукописные евангелия и апостолы // Труды IX Археологического съезда в Вильне в 1893 г.— М., 1897.— Т. II.— С. 293—294.

²⁷ НМЛ, від рукописів і стародруків, № 317, арк. 270 зв.

²⁸ Я синовський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16—18 століть: Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження.— Львів, 1996.— С. 123—124, № 46.

монастирських книгозбірень досить часто, про що свідчать порівняно численні факти. Наприклад, Дем'ян Фрялевич, Костів син із Смерека, працював „на шпорѣ 8 манастыри оу стои прчстои Матере Бжїи при градѣ Стрии“²⁹; Іван Васильович — у Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі „за старанемъ и повеленіемъ [...] Шца Арьсенія“³⁰; Іван — ймовірно, в Загорівському монастирі на Волині³¹; Іван Бонаревський з Підгір'я — у Крехівському монастирі³².

Поодинокі підприємливі особи засновували власні книгописні майстерні, у яких налагоджували систематичне виготовлення книжок і, мабуть, навчання переписувачів. Очевидно, саме таким був характер діяльності стрийської майстерні Василя Богоносика, дяка з Дрогобича. З цього осередку походять, зокрема, витончено оздоблені два Євангелія тетр (кінця XVI і зламу XVI—XVII ст.) та Апостол 1611 р.³³ Можна припустити, що подібного типу осередок існував у Старій Солі в першій половині XVII ст. Збереглися, зокрема, чотири однотипно оформлені та оправлені службові Мінеї 1620, 1621, 1628 та 1629 рр., які на замовлення дидакакала Василя Стефановича для церкви св. Параскевії переписали Стефан Коновський, Матвій з Нового Міста та інші анонімні копїсти³⁴. Набагато меншими за масштабами були, мабуть, книгописні майстерні в інших містечках, звідки походять колективно виготовлені пам'ятки. Так, Євангеліє тетр 1563 р. переписав у Крем'янці (на Поділлі) Місько Лучникович Крем'янецький, а Місь Писаревич і Денис Сидорович Скорий виправили помилки³⁵. Текст Євангелія учительного 1592 р. у селі Угринівцях на Поділлі скопіював „на початку“ Данило, попович Гриневський, а „послѣ“ Федір Пашкович із Сатанова³⁶. А Мінею службову (з читаннями на листопад — грудень) 1604 р. виготовили Фома і його учень Михайло Васкович³⁷. Разом працювали над копіюванням тексту Литовського статуту писарі київської міської канцелярії Адам Залуський і Лукаш Гошковський³⁸.

²⁹ Мінея службова 1556 р. (Яворский Ю. Исторические, личные, вкладные и другие записи в карпаторусских рукописных и печатных книгах XVI—XIX веков.— Ужгород, 1931.— С. 12).

³⁰ Мінея службова (з читаннями на лютій) 1600 р. (ЦНБ НАН України, Інститут рукопису, № 425 П/1669, арк. 228; Петров Н. Описание...— Вып. 2.— С. 136—137, № 425).

³¹ Мінея службова (з читаннями на жовтень) 1639 р. (Алексей, архим. Список древних рукописных книг, хранящихся в библиотеке Загоровского монастыря Вольнской епархии // Труды XV Археологического съезда в Новгороде 1911 г.— М., 1916.— Т. 2.— С. 504, № 14).

³² „Пандекти“ Никона Черногорця XVII ст. (Гординський Я. Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ у Львові // Записки Чина св. Василя Великого.— Жовква, 1925.— Т. I, вип. 2/3.— С. 261, № 11).

³³ Запаско Я. Орнаментальне оформлення української рукописної книги.— К., 1960.— С. 98, 101, 105, 108, 122.

³⁴ НМД, від рукописів і стародруків, № 342, арк. 1—2 зв.; № 340, арк. 1—3, 244 зв.; № 345, арк. 1—3; № 346, арк. 1—3.

³⁵ Свенцицкий И. Опись музея...— С. 2—3, № 4; Ясиновська О. Каталог кирилических рукописних Євангелій XV—XVIII століть зі збірки Львівського історичного музею.— Львів, 1996.— С. 62—64, № 24.

³⁶ Перетц В. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав, 1—9 июня 1910 г.— К., 1910.— С. 36.

³⁷ Свенцицкий И. Опись музея...— С. 18—19, № 60.

³⁸ Статут Литовський близько 1619 р. / (Василяускене А. Вольнские статуты во львовских хранилищах // Записки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України: Збірник наукових праць. 1992.— К., 1993.— С. 21—22).

Відомі факти співпраці переписувачів з авторами оздоб і палітурниками, зокрема згаданого переписувача Власія і Андрія Паленички, який „предсловиа пописалъ з[о]лото[м]“³⁹, копіюста Дмитра Івановича Воробія і, очевидно, виконавця заставок та інших орнаментальних оздоб Максима⁴⁰, переписувача Івана Стрільбицького й палітурника Ігнатія Гостиславського⁴¹. Загалом спорадичність відомостей про колективних творців книжки дає підстави припускати, що, найімовірніше, в Україні не існувало великих скрипторіїв з достатньо високим поділом праці: переписувачі працювали здебільшого індивідуально, від часу до часу кооперуючись із золотописцями, мініатюристами чи інтролігаторами.

Книгописна діяльність світських осіб нерідко поєднувалася з іншими (мабуть, основними) заняттями: дяківськими та вчительськими обов'язками, палітурництвом, працею в канцеляріях, малярством.

Найчастіше в ролі переписувачів фігурували дяки, які одночасно були вчителями у початкових школах. Наприклад, дяк Федір Одрехівський у середині XVI ст. скопіював текст Мінеї святкової в селі Одреховій (тепер у Польщі)⁴², дяк Іван 1600 р. переписав Апостола в місті Кам'янці⁴³, а Яків Кузьмич, який був „оучителем дѣтей“, 1619 р. „всѣм коштом своим, пач же и рѣкож“ виготовив Апостола при храмі св. Миколая в Миколаєві⁴⁴. Василь Прокопович, „въ Ѹчилищи малых дѣтей на тои час бѣдѣчи даскалом“, 1631 р. переписав Євангеліє тетр у містечку Нижанковичах⁴⁵.

Чимало рукописних пам'яток виготовили мандрівні дяки. Так, „дьячіще“ Данило Новицький з Волині 1571 р. у Києво-Печерському монастирі „исъ правдивог[о] зводу“ скопіював текст службової Мінеї (з читаннями на грудень)⁴⁶. Дяк Анфим Євангеліє тетр переписував аж 5 або 6 років, розпочавши працю 1575 р. або 1576 р. у Чернівцях і закінчивши 1581 р. у Снятині⁴⁷.

Нерідко дяки виготовляли книжки на замовлення. Зокрема, дяк Стефан 1419 р. в Києві скопіював Ліствицю „замышленъем и състроеньем ч[е]стнѣишаг[о] въ сщениоинокох старца Савы“⁴⁸. Гаврило, „дяк полюховск[ий] родом[...] изъ Дѣнаева“, 1599 р. у селі Полюхові переписав Євангеліє тетр за наказом священика Федора⁴⁹. Дяк Михно виконував замов-

³⁹ Євангеліє тетр 1602 р. (За паско Я. Пам'ятки...— С. 403, № 108).

⁴⁰ Євангеліє тетр другої половини XVI ст., переписане в Галичині (Ясіновська О. Каталог...— С. 54—55, № 18).

⁴¹ Євангеліє тетр 1612 р., скопійоване в місті Риботичах (Biblioteka Narodowa w Warszawie, od. rękopisów i starodruków, акс. 2720, к. 272, 286 зв.).

⁴² Шапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги...— Ч. 2.— С. 58—59, № 174.

⁴³ Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, акс. 2634, к. 363.

⁴⁴ Ibid.— Акс. 2502, к. 367 зв.

⁴⁵ НМЛ, від. рукописів і стародруків, № 180, арк. 308 зв.

⁴⁶ РНБ в Санкт-Петербурзі, отд. рукописей, собрание К. Михайловского, № F. 38, л. 174 об.

⁴⁷ ЛНБ НАН України, від. рукописів, збірка А. Петрушевича, № 41, арк. 3—6, 65—68, 98—101, 165—178. Див. також: Свенціцький І. Опис рукописів...— Ч. 3.— С. 134, № 60.

⁴⁸ РНБ в Санкт-Петербурзі, отд. рукописей, отдельное собрание редких рукописей, № Q.п. I.17, арк. 304 зв.

⁴⁹ НМЛ, від. рукописів і стародруків, № 55, арк. 248 зв.

лення волинського шляхтича Петра Богдановича Загоровського⁵⁰, а дяк Федько — жидачівського міщанина Івана Петраневича та його жінки Меланії⁵¹. Раківський дяк Григорій, родом з Перемишля, 1625 р. виготовив Євангеліє тетр „за старанамъ ѿца, Іванна сщеника выкотского“, а „коштом и накладом еи милости паней сѣдиной“⁵².

Більшість дяків, очевидно, виготовляли книжки за певну винагороду (грошима чи харчами), хоч цей факт вони не завжди згадували у вихідних записах, як, наприклад, Лукаш Іванович, дяк „вбители стго Унофриа ве Львовѣ на предградии краковскимъ“. Виготовлене, мабуть, власноруч Євангеліє тетр він 1613 р. за 14 золотих відпродав до села Великополя⁵³. Натомість факти доброякісного виготовлення книжки дяки переважно фіксували у своїх післямовах. Зокрема, дяк Іван, який 1555 р. при церкві св. Онуфрія в Посаді Риботицькій переписав річний комплект службових Міней, зазначив таке: „не брал есмь. за них жадного гроша а справовалем их коштом своим ѿ початка и до конца“⁵⁴.

Правдоподібно, певна частина тих світських переписувачів, які виготовляли книжку на продаж, володіли також ремеслом палітурника. Цікаві факти такого змісту стосуються, зокрема, Ігнатія, поповича Гостиславського, згодом перемишльського диякона. Відомо чотири кодекси, до створення яких він був причетний. Євангеліє тетр 1590 р. цей „роботник книжный“ „писал и вазал“⁵⁵, до Тріоди пісної 1592 р. і Євангелія тетр 1612 р. виготовив палітурки⁵⁶, а в Євангелії учительному 1615 р. скопіював текст і, ймовірно, виконав кіновар'ю ініціальні літери⁵⁷.

Деякі копіїсти книжок працювали в князівських і міських канцеляріях (зрозуміло, лише на тих теренах України, що входили до складу Великого князівства Литовського). Наприклад, Збірник 1483 р. уклав Васко, писар Миколи Радивиловича⁵⁸, а текст Апостольських діянь і послань переписано 1597 р. „черезъ [...] Федора Черемского на тот час писара в Четвертьни“⁵⁹.

Поодинокі світські переписувачі були одночасно малярами. Зокрема, мабуть, саме тому Прокопія, поповича з Дубровки, копіїста Євангелія тетр 1589—1590 рр. нарекли Малярчиком з Риботиць⁶⁰.

⁵⁰ Мінея службова (з читаннями на вересень) 1535 р. (Перетц В. Отчет об экскурсии... в Житомир...— С. 16).

⁵¹ Євангеліє тетр 1593 р. (ЛНБ НАН України, від рукописів, збірка А. Петрушевича, № 81, арк. 414; Свенціцький І. Опис рукописів...— Ч. 3.— С. 135, № 62).

⁵² Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, акс. 2505, к. 289 зв. Повний текст запису див. у публікації: Воjаnіwсkа М. Marginalia w kodeksach rękopiśmiennych z XVI—XVII w. z dawnej grecko-katolickiej kapituły przemyskiej (obecnie w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie) // Slavia Orientalis.— 1995.— Т. XLIV.— N 4.— S. 563.

⁵³ НМЛ, від рукописів і стародруків, № 181, арк. 14, 15 зв.— 16 зв.

⁵⁴ Мінея (з читанням на грудень) 1555 р. (Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, акс. 2627, к. 209 зв.). Повний текст запису див. у публікації: Воjаnіwсkа М. Marginalia...— S. 559—560.

⁵⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, акс. 2595, к. 16 зв.— 17, 291 зв.

⁵⁶ Ibid.— Акс. 2554, к. 344; акс. 2720, к. 286 зв.

⁵⁷ НМЛ, від рукописів і стародруків, № 95, арк. 6 зв. На цей рукопис звернув мою увагу Ігор Мицько.

⁵⁸ Петров В. Описание...— Вып. 2.— С. 218—221, № 493.

⁵⁹ ЦНБ НАН України. Інститут рукопису, ф. I, № 7462, арк. 228 зв.

⁶⁰ НМЛ, від рукописів і стародруків, № 694, арк. 5 зв.

Упродовж XVI і до середини XVII ст. рукописні книжки коштували здебільшого від 5 до 10 золотих. Їх ціну складали вартість витраченого матеріалу (паперу, чорнила, кіноварі, фарб, шкіри та дощок на оправу) і вкладеної праці (ілюмінатора, палітурника, самого переписувача), яка оплачувалася в різних формах.

Найчастіше копіював працював одноосібно, за власний кошт закупаючи папір, чорнило, фарби тощо. У такому разі він визначав купівельну ціну кодексу на власний розсуд, орієнтуючись на відповідні потреби й можливості покупця. Так, Василь в останній третині XVI ст. продав книжку за 5 золотих у село Словіт⁶¹, стрийський учитель Симеон наприкінці XVI — за 7 золотих („недорого“) до Миколаєва⁶². Встановлюючи ціну, переписувачі інколи прислухалися до порад духовних осіб. Очевидно, саме тому дяк Стефан із Жовкви, який планував продати майстерно виготовлене 1605 р. Євангеліє тетр за 20 золотих, погодився відступити його лише за 12 золотих і 8 грошей, бо „так мовил Щць Гавриліи“⁶³.

Відомі факти виготовлення книжки на матеріалі замовника. Так, Яків Пелало (?) переписав 1605 р. у Тернополі „Бесіди“ Йоана Золотоустого „за коштомъ и за платою“ Семена Григоровича Сенчини⁶⁴. При цьому праця переписувача винагороджувалася не лише грошима. Наприклад, Михайло Олійник з Добромиля трушівському поповичеві Стефанові 1594 р. заплатив „за писана“ Євангелія тетр „є [5] злотых. и грошіи вѣ [12]. кром[ѣ] иных подарков“⁶⁵. А мешканець села Коритників (недалеко від Перемишля) Федір копіював Євангелія тетр 1596 р. Іванові Товаренському віддячив 12-тижневим утриманням, бо „на свою [своєи.— М. Б.] стравѣ тримал вѣ недѣл“, і 8 золотими⁶⁶.

Отже, книгописне ремесло давало змогу одержувати певний зиск, що, очевидно, й зумовило його поширення, особливо від другої половини XVI ст.

Належить зазначити, що світські особи переписували книжки найрізноманітнішого змісту. Це були не лише пам'ятки, призначені для домашнього читання парафіян („Бесіди“ Йоана Золотоустого, учительні Євангелія, Псалтирі, збірники змішаного змісту тощо)⁶⁷, а й найуживаніші

⁶¹ Євангеліє тетр останньої третини XVI ст. (ЛНБ НАН України, від рукописів, збірка Баворовських, № 628, арк. 287 зв.).

⁶² Євангеліє тетр, очевидно, не пізніше 1586 р. (року смерті згаданого в післямові короля Стефана Баторія), а не 1591 р., як зафіксовано, зокрема, в каталогах Іларіона Свенціцького (Свенцицкий И. Описание музея... С. 13, № 37) і Оксани Ясіновської (Ясіновська О. Каталог... С. 75—77, № 32).

⁶³ НМЛ, від рукописів і стародруків, № 86, арк. 280 зв.— 284.

⁶⁴ Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г.— Львов, 1874.— Т. I.— С. 28.

⁶⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, акс. 2653, к. 2 зв.— 3 зв.

⁶⁶ НМЛ, від рукописів і стародруків, № 488, арк. 96.

⁶⁷ Наприклад, диякон Сава Григорієвич 1587 р. у Львові виготовив список „Бесід“ Йоана Золотоустого (ЦНБ НАН України, Інститут рукопису, збірка Мелеського монастиря, № П.112, арк. 477; Петров Н. Описание...— М., 1891.— Вып. 1.— С. 185—186, № 112), а Олекса „родом от Перемьшле“ між 1539—1549 рр.— копію Псалтиря (Археографический ежегодник за 1963 год.— М., 1964.— С. 360).

в церковній практиці Євангелія тетр, Апостоли, Мінеї, Тріоді, Прологи⁶⁸. Учителі виготовляли книжки здебільшого для потреб навчання: Євангелія, Апостоли, Ірмолої. Так, Євангеліє тетр перед 1604 р. писане в Дубецьку на Перемишльщині рукою Семиона Дубецького, „на тен час в школь дѣти оучащаго“⁶⁹; Октоїх 1610 р.— дидаскала „язика словенска“ в Підгайцях Івана Борисовича⁷⁰; Євангеліє перед 1648 р.— Тимофія, бакалавра в селі Копані на Закарпатті⁷¹. Світські особи копіювали й ті тексти, що призначалися здебільшого для читання ченцям (Листвиці, Номоканони, Патерики⁷²), тому інколи вони працювали на замовлення котрогось із монахів. Частина книжок призначалася для їх власних потреб. Наприклад, для особистого читання уже згаданий дяк Данило зі Смотрича в середині XVI ст. уклав Збірник, в якому вмістив популярні повістеві твори „Сказаніє Афродитіяна“, „Менандрові мудрості“, оповідання про Яна Гуса. В родині Смотрицьких книжка зберігалася протягом тривалого часу і наприкінці XVI ст. була скопійована заходами Данилового сина Герасима⁷³.

Власне, світські переписувачі найчастіше копіювали тексти перекладів на „просту мову“ Біблії, здійснені і видані заходами Франциска Скорини⁷⁴. Саме вони були тими новаторами, які втручалися у церковнослов'янську цілісність мови пам'яток, вкрапляючи в неї, хоч і не завжди свідомо, окремі слова й цілі фрази з живої народної мови.

⁶⁸ Зокрема, Станіслав Граматик 1401 р. у селі Королево на Закарпатті переписав Євангеліє (Микитась В. Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею: Опис і каталог.— Львів, 1964.— С. 22, № 3), а миколенський попович Діонісій Феоктистович родом з Могилева 1584 р. в містечку Ратно на Волині — Пролог (Щапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги.— Ч. 2.— С. 12, 121, № 101).

⁶⁹ Петрушевич А. Дополнения к сводной галицко-русской летописи.— Львов, 1891.— С. 19—20; Барсов Е. Описание некоторых южнорусских и западнорусских рукописей, находящихся в рукописном собрании Е. В. Барсова // Чтения в Обществе истории и древностей российских.— М., 1884.— Кн. 2.— С. 13.

⁷⁰ Ісаєвич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму. XVI—XVIII ст.— К., 1972.— С. 92.

⁷¹ Панькевич І. Покраїні записи на підкарпатських церковних книгах.— Ч. 1 // Науковий збірник товариства „Просвіта“.— Ужгород, 1929.— Річ. VI.— С. 157.

⁷² Так, Дмитро Васильович Мелехович 21 березня 1604 р. закінчив копіювати Листвицю (ЛНБ НАН України, від рукописів, збірка монастиря Василиян у Львові, № 13, арк. 414; Гординський Я. Рукописи.— С. 267—270, № 14), а Марко 4 серпня 1645 р.— Києво-Печерський патерик (РНБ в Санкт-Петербурзі, отд. рукописей, собрание К. Михайловского, № Q. 346, л. 286).

⁷³ Мицько І. Промовляє рукописний збірник.— С. 133.

⁷⁴ Згаданий Федір Черемський 1597 р. у Четверні переписав Апостольські діяння і послання „изъ друку доктора Франьцышка Скорины с Полоцька“ (ЛНБ НАН України, Інститут рукопису, ф. І, № 7462, арк. 228 зв.). Скоринині тексти Біблії копіювали Василь Жугаєвич у Ярославі протягом 1567—1568 рр., який у післямовах до розділів замість імені Скорини, де його згадано як „избранного мужа“ і „в лікарських науках доктора“, поставив своє ім'я (РНБ в Санкт-Петербурзі, отд. рукописей, № F. I.4, л. 45, 78 об, 91, 160; Калайдович К., Строев П. Обстоятельное описание славянорусских рукописей, хранящихся в Москве, в библиотеке графа Ф. А. Толстого.— М., 1825.— С. 30—35); Лука „в не неславнѣмъ же градѣ Тернополи“ в 1569 р. (Карский Е. Западно-русские переводные псалтири XV—XVII в.— Варшава, 1895.— С. 25—26); Дмитро із Зінькова упродовж 1575—1576 рр. спільно з ієрєєм Йоаном з Маначина на Поділлі, який до 1577 р. продовжував працю свого попередника (ЛНБ НАН України, від рукописів, збірка монастиря Василиян у Львові, № 1290; РНБ в Санкт-Петербурзі, отд. рукописей, собрание М. Погодина, № 85; Владимиров П. Доктор Франциск Скорина. Его переводы, печатные издания и язык.— СПб., 1888.— С. 222).

Важливою характеристикою особи переписувача є його післямова (чи передмова) до книги — своєрідне публіцистичне послання-звернення до читача. Дотримуючись традицій середньовічної літератури, де форма кожного жанру заздалегідь регламентувалася, аби бути впізнаваною, післямови теж писалися за „етикетною формулою“⁷⁵. Її елементами були подяка Всевишньому за можливість докінчити переписування, відомості про замовника, час та місце виготовлення рукопису, ім'я переписувача, вибачення за допущені помилки. Часто тут згадувалися місцеві шляхтичі, державні особи чи духовні ієрархи, за яких створено пам'ятку. Переписувачі нерідко вносили до післямов також відомості про локальні історичні події, природні явища, власні моралізаторські роздуми. Тому в їх вихідних літописах часто присутній елемент індивідуальності. Наприклад, згадуваний бакалавр Тимофій залишив у своїй післямові коротку згадку про події 1648 р. під час Визвольної війни і про великий голод по війні на Закарпатті, коли „єднако продавали пшеницѣ и просѣ по пѣт золотих“⁷⁶. У розлогій передмові до Кормчої 1565 р. син і учень архимандрита Зимненського монастиря Федір поділився своїми роздумами над змістом книжки і міркуваннями на тему спасіння душі⁷⁷. Захарія Гостиловський на різних етапах праці залишив три нотатки про написання книжки. Цікаво, що перші дві мають особистісний характер: в першій, уміщеній на початковому аркуші, копіст звертається за допомогою у справі завершення розпочатої праці не традиційно до Бога чи св. Трійці, а до Богородиці; у другій лаконічно сповіщає дату і своє ім'я. І лише в третій, що дотримує „етикетності“, наводить ті самі дані, але вже в офіційному тоні⁷⁸. Деякі копісти навіть римували фрагменти післямов⁷⁹. Загалом більшість вихідних нотаток написано тією мовою (інколи й з діалектними ознаками), якої переписувач уживав у щоденному житті.

У післямовах світські копісти не завжди дотримувалися одного з обов'язкових елементів „етикетної формули“ — самопринижувальних епітетів на зразок „многорѣшный“, „недостойный“, „жудый“. Навпаки, багатьом з них властиве яскраво виражене почуття власної гідності. Наприклад, уже відомий бакалавр Тимофій зазначив, що йому — „малѣишему ѿ первых а болшемѣ ѿ менших“⁸⁰ — судилося працювати над книжкою. А дубецький учитель Симеон навіть назвав себе „славетним паном“⁸¹.

⁷⁵ Ісаєвич Я. Літературна спадщина Івана Федорова.— Львів, 1989.— С. 57—58.

⁷⁶ Євангеліє перед 1648 р. (Панькевич І. Покрайні записи...— С. 157).

⁷⁷ Головацкий Я. Библиографические находки во Львове // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук.— СПб., 1873.— Т. X.— № 7.— С. 35—43.

⁷⁸ Євангеліє тетр 1623—1624 рр. (Щапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги...— Ч. 2.— С. 123, 15, № 105).

⁷⁹ Яків Денисович з Городка Солоного закомпонував у післямові до переписаного 1618 р. в Стрию напрестольного Євангелія тетр такі ритмічні рядки: „Списаже в бгоспасаємом градѣ Стрию, при сослужителі и сщеникѣ Григорію“ (Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów i starodruków, акс. 2878, к. 418 зв.).

⁸⁰ Євангеліє 1563 р. (Панькевич І. Покрайні записи...— С. 158).

⁸¹ Євангеліє тетр 1604 р. (Варсов Е. Описание...— С. 13).

Інокли копіисти у вихідних записах уміщували біографічні відомості про себе. Так, Данило Новицький походив „з Волыни [...] ис села бископух ис Студены Воды“⁸², „даскальсько“ Ігнатій був „родом веси з Вороблевки сын менший Федорович“⁸³. Переписувач Євангелія 1575—1581 рр. мав хрещене ім'я Анфим, а прізвисько Салтан⁸⁴.

Досить часто в післямовах копіисти закликали читачів пропагувати книжні знання: „талантъ данный вамъ распложайте“, людей „усты своими научайте“⁸⁵.

Виняткове місце серед вихідних записів займають п'ять післямов у Пересопницькому Євангелії 1556—1561 рр., у яких згадано обставини й ініціаторів виготовлення книжки, вказано її читацьке призначення „для лепшого вырозумленя люду“ (такі зауваги запровадив свого часу Ф. Скорина), а на початку кожної групи зачал зазначено уривки, які могли використовуватися у релігійній полеміці з католиками⁸⁶.

Переписувачі книжок виступали й редакторами текстів, авторами коментарів або співпрацювали з такими особами. Зокрема, творцями Пересопницького Євангелія є, як відомо, копіист Михайло Васильович — син сяноцького протопопа і перекладач Григорій — високоосвічена на свій час людина, книжник, байдужий до „злата і сребра тлеющих“, який володів церковнослов'янською, польською, латинською, чеською мовами⁸⁷. Текст цієї пам'ятки творчо використав під час праці над Євангелієм 1571 р. переписувач Петро, який умістив на берегах переклади малозрозумілих церковнослов'янських слів тогочасною українською мовою, наприклад: „въ сандаліи“ — „в черевікі“; „благообразный совѣтникъ“ — „панъ радный“; „зъ именій“ — „з маєтності“⁸⁸. Подібний словник з обидвох боків тексту уклав Іван, який працював у селі Коршеві на Волині на замовлення Федора Гребінського⁸⁹.

Загалом не можна категорично стверджувати, що діяльність світських переписувачів мала винятково прагматичну мету. Як відомо, виготовлення книжки вважалось справою богобажаною, яка забезпечувала в посмертному житті відпущення гріхів і душевне умиротворення. З іншого боку, через тексти книжок поширювалися засади християнської етики, пись-

⁸² Мінея 1571 р. (РНБ в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, собрание К. Михайловского, № 6, л. 174 об.; Перетц В. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в С.-Петербург 20 февраля — 6 марта 1910 г. // Университетские известия. — К., 1910. — № 5. — С. 11).

⁸³ Євангеліє не пізніше 1635 р. (Щербаківський Д. Нові придбання рукописного відділу бібліотеки Першого державного музею в Києві // Бібліологічні вісті. — 1923. — Грудень. — Ч. 4. — Кол. 104, 108).

⁸⁴ ЛНБ НАН України, від рукописів, збірка А. Петрушевича, № 41, арк. 3—6. Див. також: Свенціцький І. Опис рукописів... — Ч. 3. — С. 134, № 60.

⁸⁵ Євангеліє учительне 1635 р. (ЛНБ НАН України, від рукописів, збірка Народного дому, № 62, арк. 148 зв.).

⁸⁶ ЦНБ НАН України, Інститут рукопису, ф. 1, № 11512 (фотокопія), арк. 3, 123 зв., 198 зв., 335, 442 зв., 476 зв., 481 зв. — 482 зв. Див. також: Житецький П. О Пересопницькой рукописи // Труды III Археологического съезда... в Киеве... в 1874 г. — К., 1878. — Т. 2. — С. 223.

⁸⁷ Грузинский А. Пересопницкое евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI веке. — К., 1911. — С. 5.

⁸⁸ Трипольский Н. Волынское рукописное евангелие XVI века // Волынский историко-археологический сборник. — Житомир, 1900. — Вып. 2. — С. 36—40, 104.

⁸⁹ Євангеліє 1608 р. (Бугославський К. Волынские рукописные евангелия... — С. 286—287, 288—291).

менність, знання. Деякі світські копіїсти це добре усвідомлювали, про що й зазначали у своїх зверненнях до читачів⁹⁰.

На підставі викладеного можна підсумувати, що в кількісному розумінні світські особи були залучені до процесу українського книгописання нарівні з духовенством. Переписувачі світського походження працювали не лише в міських культурних осередках, а й на периферії, особливо в Галичині та на Волині. Для більшості з них книгописання було засобом заробітку, ремеслом, у пошуках якого вони мігрували містами й селами майже по всій Україні. Поодинокі переписувачі засновували власні професійні майстерні, проте загалом праця копіїстів не мала організованого характеру і виявлялася у спорадичних індивідуальних акціях. Можливо, таке явище пояснює той факт, що основним заняттям світських копіїстів було не книгописання, а, наприклад, учителювання, палітурництво, малярство тощо. Однак, як свідчать джерела, виготовлення книжки навіть для професійного переписувача завжди було діяльністю передовсім духовною, яка, треба думати, хоч відомостей про це не вдалося відшукати, особливо шанувалася у суспільстві.

Marta BOYANIVS'KA

SECULAR SCRIBES ACTIVE IN UKRAINIAN HANDWRITING CULTURE FROM THE 15TH TO THE MIDDLE OF THE 17TH CENTURIES

The author analyzes the role lay scribes played in the Ukrainian manuscript culture. They are responsible for one half of all MS books made up at the time (the other half coming from among the secular and regular clergy). Regardless of their social origin (which mostly was that of the clergy, or lay burghers), the scribes treated their occupation as a job to be paid with either money, or food, or gifts. Some of them were trained in some other professions like those of a teacher, bookbinder, or painter. Generally speaking, the work done by these scribes was more than a pragmatic accomplishment: it was a conscious cultural activity, since the bookmaking furthered Christian ethos and education.

⁹⁰ У XVI ст. Йоасаф закінчив переписувати текст „Бесід“ Йоана Золотоустого, які назвав книжкою „добрых нъравовъ“ і призначив „ку пожитку людем посполитымъ“ (ЦНБ НАН України, Інститут рукопису, ф. 307, № 423, нижня палітурка оправи і арк. 216 зв.), а Сидір Іванович, „стелмахов снь“, у післямові до виготовленого протягом 1613—1614 рр. Євангелія тетр дав навіть своєрідне напучування читачам: „Полности треба знати, що читати и розумѣти добре“ (Шапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги...— С. 88—89, 131—132, № 224).